

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

Кафедра гісторыі Беларусі

**ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ
(АД СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ ДА КАСТРЫЧНІКА 1917 ГОДА)**

*Матэрыялы Рэспубліканскай
навукова-тэарэтычнай канферэнцыі
г. Мінск, 28 сакавіка 2008 г.*

Мінск, 2008

Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета БДПУ

Рэдкалегія:

- першы прарэктар БДПУ, старшыня арганізацыйнага камітэта канферэнцыі *А.І. Андарала*;
- кандыдат педагагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры дапаможных гістарычных дысцыплін і методыкі выкладання гісторыі БДПУ *І.І. Багдановіч*;
- кандыдат гістарычных навук, дацэнт *І.В. Варывончык*;
- доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры славянскай гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі БДПУ *А.П. Жытко*;
- доктар гістарычных навук, прафесар, дэкан гістарычнага факультэта БДПУ *М.М. Забаўскі*;
- кандыдат гістарычных навук, старшы выкладчык *З.І. Канапацкая*;
- доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры новай і навейшай гісторыі БДПУ *Г.А. Космач*;
- доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі Беларусі БДПУ *А.М. Люты*;
- доктар гістарычных навук, дацэнт *М.І. Мініцкі*;
- начальнік вучэбна-выдавецкага цэнтра БДПУ *В.Я. Навагродскі*;
- доктар гістарычных навук, прафесар *В.А. Пілецкі* (адк. рэд.);
- кандыдат гістарычных навук, дацэнт *А.Ф. Рацько*;
- доктар гістарычных навук, прафесар *М.К. Сакалоў*;
- кандыдат гістарычных навук, дацэнт *М.М. Сакалоў*;
- кандыдат гістарычных навук, дацэнт *А.Г. Субоцін*;
- доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі старажытных цывілізацый і сярэдневякоўя БДПУ *У.В. Тугай*;
- кандыдат гістарычных навук, дацэнт *П.А. Тупік*;
- доктар гістарычных навук, прафесар *В.М. Фамін*;
- доктар гістарычных навук, прафесар *І.Р. Чыкалава*;
- кандыдат гістарычных навук, дацэнт *Л.Л. Шкуцько*

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫІ ДВАРАНСТВА БЕЛАРУСІ ПЕРЫЯДУ КАПІТАЛІЗМУ. 1861–1914 ГГ.

А.П. Жытко, г. Мінск

Гістарыяграфічны аналіз любой праблемы вымагае ад даследчыка шэрагу метадычных патрабаванняў. Каб, па магчымасці, пазбегнуць суб'ектыўных ацэнак, гісторык павінен прытрымлівацца прынцыпаў гістарызму, аб'ектыўнасці, каштоўнасца падыходу. Мы ацэньваем заслугі навукоўцаў, зыходзячы з таго, які ўклад у распрацоўку праблемы ўнеслі больш познія даследчыкі ў параўнанні з сваімі папярэднікамі. Пры гэтым неабходна ўлічваць характар грамадска-палітычнай сітуацыі ў той ці іншы час, узровень развіцця гістарычнай навукі ў цэлым і г. д. У сувязі з гэтым вывучэнне гісторыі Беларусі можна ўмоўна падзяліць на наступныя этапы: дарэвалюцыйны, савецкі [1, с. 103] і постсавецкі рысы. Зразумела, што ў аснову такой перыядызацыі пакладзены якасныя, сутнасныя прыметы.

У дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі гісторыя вышэйшага саслоўя ў Расійскай імперыі больш-менш поўна была вывучана да 1861 г. Гэта тычыцца такіх капітальных прац, як “Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права” А. Рамановіч-Славацінскага, “История сословий в России” В. Ключэўскага, “История дворянского сословия в России” М. Яблчкава і інш. [2 - 4]. У першай з указаных прац аб'ектам даследавання стаў юрыдычна-прававы бок гісторыі вышэйшага саслоўя імперыі. Тут знайшлі адлюстраванне і некаторыя аспекты прававога становішча дарэформеннага дваранства Беларусі. А. Рамановіч-Славацінскі падзяліў наблітэт заходніх губерняў на дзве асноўныя часткі — магнатаў і шляхту. Ён падрабязна засяродзіўся на палітыцы “разбору” шляхты, якой даваў станоўчую адзнаку. Лічыў, што рэпрэсіі былі апраўданымі, але запозненымі [2, с. 96].

Гісторыя дваранства парэформеннага перыяду не падвяргалася глыбокаму навуковаму вывучэнню, хаця дваранскае пытанне ў гэтыя гады стала прадметам жорсткай палемікі паміж рознымі грамадска-палітычнымі лагерамі і плынямі. В. Ключэўскі ў канцы 80-х гадоў XIX ст. адзначаў як цікавы момант, што “да гэтай пары мы не сустракаем слушнай, поўнай гісторыі двух вышэйшых саслоўяў Расіі — дваранства і духавенства” [3, с. 31]. Інтэрэс да дваранскага пытання паслярэформеннай Расіі быў выкліканы тым, што сацыяльная база імперыі — дваранства паступова страчвала свае палітычныя пазіцыі ў выніку правядзення буржуазных рэформ. Акрамя гэтага, вышэйшае саслоўе, якое мела моцную падтрымку з боку самадзяржаўя да 1861 г., не змагло своечасова і адэкватна адраагаваць на тыя змены ў эканамічным развіцці імперыі, якія адбыліся ў другой палове XIX ст. Няздольнасць значнай часткі зямельнага дваранства ва ўмовах развіцця рыначных адносін перабудаваць сваю гаспадарку ў адпаведнасці з капіталістычнымі патрабаваннямі, іх эканамічны крах, актыўная распрадажа зямлі паставілі пытанне аб далейшым лёсе саслоўя. Таму невыпадкова

з'явілася вялікае кола публікацый, у асноўным дыскусійных па форме і зместу [5 - 21].

Дваранска-кансерватыўная гістарыяграфія прадстаўлена галоўным чынам артыкуламі і брашурамі публіцыстычнага характару. Асабліва іх колькасць павялічылася ў канцы XIX ст. пад час работы Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя. У гэтых публікацыях праводзілася ідэя аб памылковасці правядзення буржуазных рэформ у другой палове XIX ст., аб неабходнасці дзяржаўнай падтрымкі вышэйшага саслоўя як галоўнай сацыяльнай апоры самадзяржаўнай улады. У першую чаргу, на іх думку, неабходна было ўмацаваць памеснае землеўладанне, а за гэта дваране-памешчыкі павінны былі несці абавязковую дзяржаўную службу [18, 20, 22, 23].

Канцэпцыя ліберальна-апазіцыйнай гістарыяграфіі грунтавалася на прызнанні непазбежнасці буржуазных пераўтварэнняў, якія прывялі да паступовай страты дваранствам сваіх вядучых пазіцый у сістэме самадзяржаўнай улады. У гэтым сэнсе характэрна праца гуртка вольных даследчыкаў Санкт-Пецярбурга. Яны адзначалі, што “рускія дваранскія ўстановы, паколькі яны звязаны з кацярынінскай ідэяй дваранскай карпарацыі, заўсёды мелі больш дэкаратыўнае, чым земскае значэнне. Цяпер умовы змяніліся. У сувязі з вызваленнем сялян і іншымі змяненнямі створаная Кацярынай дваранская карпарацыя страціла сваё ўніверсальнае значэнне і пераўтварылася ў звычайны гурток асоб, якія займаюць у дзяржаве свой пэўны пункт погляду, што адпостроўвае іх групавыя інтарэсы, якія нярэдка супярэчаць агульнанародным” [13, с. 25, 27]. У сувязі з гэтым С.А. Дзядзюлін, зыходзячы з славянафільскіх пазіцый, заклікаў дваран да маральнасці, грамадзянскасці, адказу ад саслоўных прывілей [15, с. 41- 55] у новую эпоху.

У цэлым дваранская і буржуазная гістарыяграфія, справядліва адзначаючы змены ў становішчы вышэйшага саслоўя пасля 1861 г., перабольшвала наступствы буржуазных пераўтварэнняў у адносінах да сацыяльна-эканамічных пазіцый вышэйшага саслоўя. Афіцыйна-ахоўная гістарыяграфія разлічвала звярнуць увагу ўрада на “цяжкае” становішча саслоўя і на неабходнасць зберагчы яго ў якасці надзейнай апоры самадзяржаўя. Ліберальна-апазіцыйны лагер лічыў, што крызіс вышэйшага саслоўя прывядзе да мірнага, эвалюцыйнага шляху пераўтварэння самаўладдзя ў канстытуцыйныя нормы.

На думку прадстаўнікоў народніцкай гістарыяграфіі, дваранства — гэта не абавязковы элемент феадальнай структуры грамадства ў Расійскай імперыі, а вынік штучнага насаджэння дзяржавай заходніх пачаткаў, якія былі нехарактэрнымі для рускай гісторыі, не ўласцівы такому дэмакратычнаму народу, як рускі [16, с. 52, 58]. Такое заключэнне М. Рубакіна з'явілася абгрунтаваннем яго галоўнай высновы аб эканамічнай і палітычнай інфантальнасці вышэйшага саслоўя Расіі.

Дарэвалюцыйная марксісцкая гістарыяграфія дваранства была прадстаўлена ў асноўным працамі У.І. Леніна, якія таксама насілі палемічны

характар. Адразу неабходна адзначыць, што ў залежнасці ад мэты, выказванні У.І. Леніна адносна дваранства, сутнасці самадзяржаўя нярэдка носяць супярэчлівы характар. Асноўны сэнс іх зводзіцца да наступных пастулатаў: дваранства – сацыяльная апора абсалютнай манархіі, парджэнне феадальнай эпохі. У парэформенны час, хаця зямельнае дваранства паступова эвалюцыяніравала ў бок капіталізацыі гаспадаркі, яно ўсё ж заставалася аплотам феадальных інстытутаў, цэнтрам перажытачных форм эксплуатацыі – адработак і кабалы. Асабліва, на яго думку, гэта тычылася латыфундыяльнага землеўладання (ад 500 дзес. зямлі і звыш). У выніку гэтага сялянства было асуджана на дзесяцігоддзі пакутлівай экспрапрыяцыі і няволі [24, с. 199-200; 25, с. 216; 26, с. 151; 27, с. 16-17]. Зразумела, усё было не так проста, як казалася лідару бальшавікоў.

Што тычыцца вышэйшага саслоўя заходніх губерняў, то яго дарэвалюцыйная гістарыяграфія значна бяднейшая па колькасці прац і іх навуковасці. У парэформенныя гады, асабліва пасля паўстання 1863–1864 гг., царскія ўлады хвалявала пытанне, на якіх падставах будаваць сваю палітыку адносна розных класаў і саслоўяў на тэрыторыях “зноў далучаных”. Асабліва гэта тычылася мясцовага зямельнага і службылага дваранства. Актыўны ўдзел прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя рымска-каталіцкага веравызнання ў паўстанні 1863–1864 гг., асабліва дробнай шляхты, фактычна да 1917 г. абумовіў жорсткую палітыку царызму ў адносінах да гэтай катэгорыі саслоўя. З 1863 г. яна характарызувалася хваляпадобным палітычным, эканамічным, адміністрацыйным ціскам у залежнасці ад палітычнай сітуацыі ў імперыі і за яе межамі. Таму галоўная праблема, якая стаяла перад даследчыкамі, замыкалася на пытанні: хто такі дваранін Паўночна-Заходняга краю па сваёй нацыянальнай прыналежнасці? Абсалютная большасць палітыкаў і даследчыкаў, звычайна афіцыйна-ахоўнай гістарыяграфіі, вельмі прамалінейна адказвалі на гэта пытанне: мясцовы праваслаўны ёсць рускі, а католік — паляк. У сувязі з гэтым пан лічыўся палякам, а сялянін — беларусам [28, с. 61-62; 29, с. 180]. Разам з тым беларусы па паходжанні, якія звычайна працавалі ў губернскіх статыстычных камітэтах, былі не згодны з такой пастаноўкай пытання. Яны даказвалі, што вышэйшае саслоўе заходніх губерняў – мясцовага паходжання, якое па палітычных і эканамічных абставінах засвоіла польскую культуру і перайшло ў рымска-каталіцкую веру [30, с. 26-27, 31, 88; 32, с. 14]. Аб гэтым сведчыць і той факт, што на пачатку XX ст. у асяроддзі буйных дваран-землеўласнікаў была сфарміравана краёвая ідэя, адным са складовых элементаў якой было тое, што беларуска-літоўскі католік не з’яўляецца палякам [33, с. 19-35]. Адзначаная пазіцыя была характэрна нават і для такога манархіста-кансерватара, як граф І.К. Корвін-Мілеўскі [34, с. 17].

Вышэй пералічаныя працы тычыліся ў асноўным становішча, месца і ролі вышэйшага саслоўя ў пераломны перыяд расійскай гісторыі — рэформ і контррэформ другой паловы XIX ст. Структура саслоўя, яго разрады, маёмасная і сацыяльная дыферэнцыяцыя практычна не з’яўляліся прадметам даследаванняў.

У навуковым сэнсе больш грунтоўна даследавалася зямельнае дваранства. Па гэтым пытанні маецца шырокая гістарычная літаратура. Вельмі важнымі з’яўляюцца тыя аналітычныя працы, у якіх на падставе аналізу землеўладання высвятляліся прычыны стратаў зямлі вышэйшым саслоўем, яго стратыфікацыя, спосабы пераходу зямлі да іншых саслоўяў, сістэмы вядзення памешчыцкай гаспадаркі. Пры гэтым звычайна даваліся практычныя рэкамендацыі па ўдасканаленні сельскагаспадарчай дзейнасці дваран-землеўласнікаў [35 – 48]. У прыватнасці, беларускі памешчык Ф.К. Глінка лічыў, што дваранскае землеўладанне прыйшло да заняпаду па прычыне падзення цэн на сельскагаспадарчую прадукцыю. Таму ён прапанаваў праз дапамогу дзяржавы пастаянна падымаць цэны на прадукты земляробства, замяніць прыватны зямельны крэдыт на дзяржаўны [40, с. 4]. А.І. Антановіч таксама лічыў, што слабасць дваранскага землеўладання з’яўляецца следствам іпатэчнай запазычанасці і недахопу даходаў ад земляробства. Самы цяжкі ўдар буйнай земляробчай прамысловасці нанясло падзенне цэн на сусветным рынку. Разам з тым, на думку А.І. Антановіча, гэта толькі следства, а прычына крыецца ў тым, што сабекошт сельскагаспадарчай прадукцыі, асабліва ў цэнтральных губернях Расіі, значна вышэйшы, чым у канкуруючых з імперыяй краінах. Для выхаду са складанага становішча ён прапанаваў увесці кароткатэрміновыя крэдыты дзяржаўнага банка не толькі пад залог зямлі, але і сельскагаспадарчай прадукцыі. Даволі пераканаўча абгрунтавана яго прапанова аб заканадаўчым увядзенні доўгатэрміновай арэнды сялянамі зямлі замест гадавой. Пры гэтым аўтар спасылаецца на вопыт беззямельных шляхціцаў Заходняга краю, якія арэндавалі землі ў памешчыкаў тэрмінам да 12 гадоў. Іх ён называе фермерамі, якія маюць свой інвентар, спраўна выплачваюць арэндную плату, жывуць заможна [41, с. 3, 14, 30, 32]. К. Галавін адным з першых падверг рэзкай крытыцы ўмоўны падзел землеўладання ў Расіі на дробнае (да 100 дзес.), сярэдняе (100—500) і буйнае — звыш 500 дзес. Ён справядліва ўказваў, што “у кожнай мясцовасці, зыходзячы з інтэнсіўнасці культуры земляробства і ступені прадукцыйнасці зямлі, гэтыя тэрміны маюць рознае значэнне. Чым вышэй прадукцыйнасць, тым меншы памер пазямельнай уласнасці будзе адпавядаць паняццю аб сярэднім і буйным землеўладанні” [42, с. 28]. Прычыны распрадаж дваранскіх зямель аўтар бачыў у тым, што жыццёвыя патрэбы вышэйшага саслоўя ўзрасталі больш хуткімі тэмпамі, чым павелічэнне даходнасці маёнткаў. Іпатэчныя крэдыты ў Расіі складалі 6 % гадавых, што стрымлівала развіццё сельскагаспадарчай вытворчасці [42, с. 122 - 123]. Устойлівасць дваранскага землеўладання ў Беларусі К. Галавін звязваў з распаўсюджаннем тут фермерства ў асобе беззямельнай шляхты і аднадворцаў, якія на падставе доўгатэрміновай арэнды эксплуатавалі землі памешчыкаў [42, с. 127].

У іншым ракурсе прычыны ўпадку дваранскага землеўладання бачыў эканаміст Я. Жыгачоў. Ён звязваў іх з асобай памешчыка. Калі да рэформы 1861 г. памешчык “мог займацца сельскай гаспадаркай як аматар у выніку выпадковых прычын і адвольных суб’ектыўных схільнасцей, раз-пораз фантастычных”, то пасля вызвалення сялян “на змену палітычнай уладзе над

прыгоннымі рухаючай сілай у гаспадарцы павінна была з’явіцца асабістая прадпрымальнасць гаспадара”. Але рэформа “не ў стане была пераўтварыць безжурботнага і бяздзейнага прыгонніка ў энергічнага і дзейнага гаспадара” [48, с. 44 - 45]. Навуковае абгрунтаванне зямельных мабілізацыйных працэсаў у парэформенныя гады было дадзена ў даследаванні У. Святлоўскага. Характар аграрных адносін аўтар звязваў з формамі землеўладання. Прагрэс у земляробстве ён бачыў у праве бессаслоўнай уласнасці на зямлю. У. Святлоўскі адзначаў, што “права прыватнай уласнасці, якое пераводзіць нерухомасць у своеасаблівы рынкавы тавар, дало магчымасць распаўсюджання і ў гэтай галіне шматлікіх тэндэнцый капіталістычнага тавараабмену... Мабілізацыя, як эканамічная з’ява, — вынік новых капіталістычных умоў” [38, с. 7]. У працы даецца і якасная характарыстыка тром пазямельным перапісам (1877, 1887 і 1905 гадоў).

З цягам часу катэгорыі гістарычнай навукі працярпяюць відазмяненні, страчваюць свой першапачатковы сэнс. Напрыклад, у спісу землеўласнікаў Мінскай губ. за 1876 г. указваюцца формы набыцця зямлі. У прыватнасці, часта сустракаецца паняцце “данная” зямля. У сучасных даследчыкаў яно выклікае непаразуменне. Таму каштоўнасць працы У. Святлоўскага заключаецца і ў тым, што тут даецца расшыфроўка шмат якіх спецыфічных тэрмінаў, звязаных з формамі мабілізацыі зямельнай уласнасці. Так вось, “данная” зямля — гэта зямля, якую набылі з публічных таргоў [38, с. 43].

Такім чынам, дарэвалюцыйная расійская гістарыяграфія гісторыі дваранства другой паловы XIX — пачатку XX ст. багатая па колькасці прац. У сувязі з тым, што вышэйшае саслоўе даследавалася сучаснікамі, гэта не магло не паўплываць на іх характар. Абсалютная большасць даследаванняў насіла палемічны характар. Больш-менш аб’ектыўныя высновы аб месце і ролі дваранства былі зроблены даследчыкамі ліберальна-апазіцыйнага лагера. Сур’ёзна даследвалася зямельнае пытанне, а разам з ім і зямельнае дваранства. Між іншым, гісторыя вышэйшага саслоўя Беларусі не з’яўлялася аб’ектам спецыяльных даследаванняў. На яго звярталі ўвагу ў сувязі з паўстаннем 1863–1864 гг., а затым — з першай Расійскай рэвалюцыяй. Разам з тым дарэвалюцыйныя даследаванні даюць магчымасць зразумець сацыяльную атмасферу таго часу, шмат якія зафіксаваныя назіранні тагачасных даследчыкаў могуць быць уключаны ў якасці крыніц у сучасныя працы.

У савецкай гістарыяграфіі практычна да 70-х гадоў не існавала даследаванняў, прысвечаных гісторыі дваранства. Першая сур’ёзная праца па гэтай праблеме з’явілася толькі ў 1973 г., калі выйшла ў свет манаграфія Ю.Б. Салаўёва [49]. Прадметам яго даследавання была палітыка самадзяржаў ў адносінах да дваранства 80–90-х гадоў XIX ст. Разам з тым, хаця само вышэйшае саслоўе не аналізуецца, але працякаўшыя ўнутры яго працэсы выяўляюцца праз хадайніцтвы дваранскіх сходаў і рэакцыю на іх правячых вярхоў. Як працяг гэтай манаграфіі ў 1981 г. з’явілася яго праца “Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг.” [50]. Узаемаадносіны паміж

самадзяржаўнай уладай, буржуазіяй і дваранствам пасля першай рэвалюцыі знайшлі дакладнае асвятленне ў манаграфіях В.С. Дзякіна [51, 52]. На жаль, і ў гэтых працах дваранства як саслоўе не вывучалася. Значнай падзеяй у савецкай гістарыяграфіі з'явіўся выхад у свет манаграфіі А.П. Карэліна [53]. Упершыню аўтар на падставе матэрыялаў Асобай нарады па справах дваранскага саслоўя (1897-1901 гг.) прааналізаваў юрыдычны, колькасны і нацыянальны склад дваранства імперыі, яго сацыяльна-эканамічны статус, на асобных прыкладах паказаў працэс класавага разлажэння ў асноўным гарадскога дваранства, даследаваў карпаратыўную арганізацыю саслоўя, ролю яго ў сістэме мясцовага кіравання, а таксама петыцыйную дзейнасць дваранскіх сходаў. У манаграфіі ёсць паасобныя сюжэты, якія тычацца вышэйшага саслоўя пяці заходніх губерняў. Разам з тым аўтар неправамерна падзяліў усё дваранства Беларусі на польскае і рускае па нацыянальнай прымеце [53, с. 45].

У гэтыя ж гады аб'ектам даследавання становіцца і гісторыя рэгіянальнага дваранства. У першую чаргу гэта тычыцца прыбалтыйскага набілітэту [54 - 56].

Для беларускай савецкай гістарыяграфіі былі характэрны тыя ж тэндэнцыі, што і для ўсіх гістарычных даследаванняў былога СССР, толькі са сваёй рэгіянальнай спецыфікай. У 20-х гадах ўвага канцэнтравалася на нацыянальнай ідэнтыфікацыі дваранства Беларусі. У прыватнасці, У. Ігнатоўскі даследаваў польскі палітычны, рэлігійны і культурны ўплывы на беларускае вышэйшае саслоўе. Яны разумеліся ім як перайманне ладу жыцця, польскіх звычаяў і мовы беларускім набілітэтам [57, с. 140]. Фактычна, пачынаючы з У. Ігнатоўскага, у беларускай савецкай гістарыяграфіі паланізацыя стала трактавацца толькі як вынік палітычных намаганняў польскіх уладаў, што пераклікалася з пазіцыяй афіцыйна-ахоўнай гістарыяграфіі ў Расійскай імперыі і СССР. А. Цвікевіч засяродзіў сваю ўвагу на палітыцы “заходня-русізму” і мерапрыемствах царызму па падтрымцы гэтай плыні ў гісторыі грамадзянскай думкі ў Беларусі. Пры гэтым аўтар пераканаўча паказаў працэс русіфікацыі краю, насаджэння рускага землеўладання, заахвочвання чыноўнікаў з унутраных губерняў імперыі для службы ў заходніх губернях. Ён, як і У. Ігнатоўскі, падзяляў дваранства краю на польскае і рускае [58, с. 6].

Для беларускай гістарыяграфіі 30-х гг. была характэрна леварадыкальная барацьба з “нацдэмамі”, “сіяністамі”, “польскімі шавіністамі” і г. д. [59, с. 107 - 201]. У гэтых адносінах паказальны ўводзіны ў манаграфію Д.А. Дудкова, у якіх аўтар павесіў адпаведныя ярлыкі ўсім сваім апанентам [60, с. 3 - 26].

Па сутнасці да 1980 г. беларускія гісторыкі абыходзілі дваранскую праблематыку. Прарыў у гэтым накірунку быў зроблены С.М. Самбук [61], якая прааналізавала палітыку самадзяржаўя ў Беларусі ў адносінах да дваранства. Пры гэтым выкарыстана вялікая колькасць заканадаўчых актаў, матэрыялаў розных міністэрстваў і ведамстваў. Аўтар звярнула ўвагу на тое, што гэта палітыка была непаслядоўнай, вагалася ў залежнасці ад пазіцыі таго

ці іншага Віленскага генерал-губернатара альбо міністра ўнутраных спраў. Зразумела, што прадметам даследавання С.М. Самбук была палітыка самадзяржаўя, а не асабіста дваранства. Таму шэраг аспектаў гісторыі вышэйшага саслоўя Беларусі не знайшоў свайго адлюстравання.

У апошняе дзесяцігоддзе дваранская праблематыка прыцягвала ўвагу гісторыкаў Беларусі. Па гісторыі вышэйшага саслоўя краю дарэфарменнага перыяду абаронены дзве кандыдацкія дысертацыі, надрукаваны дзесяткі артыкулаў [62 - 65].

Нацыянальны склад і сацыяльнае аблічча дваранства Беларусі другой паловы XIX ст. акрэслены ў артыкуле А.Г. Каханоўскага. Але ў гэтай працы, услед за З.Я. Тальвірскай [66, с. 200; 67, с. 103 - 109], беспадстаўна свярджаецца, што на пачатку 60-х гадоў XIX ст. толькі 14 % патомных дваран з'яўляліся землеўладальнікамі. Справа ў тым, што такія працэнтныя суадносіны З.Я. Тальвірская вывела на падставе аналізу дваранства толькі трох паведаў Мінскай губерні, а яны не характарызуюць увесь рэгіён поўнасьцю. Некаторыя аспекты гісторыі вышэйшага саслоўя закраналіся пры вывучэнні такіх праблем гісторыі Беларусі, як развіццё капіталізму ў аграрным сектары эканомікі, у прамысловасці, гандлі, фінансава-крэдытнай сістэме і г. д. [68 - 79]. Серыю артыкулаў і манаграфій развіццю сельскай гаспадаркі Беларусі другой паловы XIX і пачатку XX ст. прысвяціў В.П. Панюціч [80 - 84].

Працы беларускіх савецкіх гісторыкаў, прысвечаныя аграрным адносінам у парэфарменнай вёсцы, базіруюцца на марксісцка-ленінскай метадалогіі. Таму галоўная задача, якая стаяла перад даследчыкамі, заключалася ў тым, каб выявіць эвалюцыю аграрнага капіталізму, яго ўзровень у той ці іншы час, ступень дыферэнцыяцыі феадальных саслоўяў — сялян і памесных дваран і фарміраванне на гэтай падставе класаў буржуазнага грамадства. Ва ўсіх гэтых працах праводзілася ленінская думка, што латыфундыяльнае, асабліва дваранскае, землеўладанне з'яўлялася базай феадальных перажыткаў у вёсцы, тормазам капіталістычнага развіцця. Гэта тычыцца і другога тома “Гісторыі сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.” 2002 года выдання. Прынамсі, ніхто з даследчыкаў гэты пастулат не пацвердзіў. Наадварот, калі і прыводзяцца прыклады капіталізацыі памешчыцкай гаспадаркі, то навукоўцы якраз спасылаюцца на буйныя эканоміі. У працах беларускіх гісторыкаў нас цікавілі матэрыялы, прысвечаныя дваранска-памешчыцкаму прадпрымальніцтву. У гэтых адносінах важнае месца займаюць манаграфіі М.Ф. Болбаса і Х.Ю. Бейлькіна [79, 85, 86]. М.Ф. Болбас прааналізаваў развіццё прамысловасці Беларусі па ленінскай схеме: хатнія промыслы — рамесная і дробна-капіталістычная вытворчасць — мануфактурная і фабрычна-завадская прамысловасць. Пры гэтым даецца і саслоўная прыналежнасць прадпрымальнікаў, у тым ліку і дваран. Як ужо не адзін раз адзначалася ў беларускай гістарыяграфіі, падлікі аўтара не вытрымліваюць крытыкі ў сувязі з адсутнасцю спасылак на крыніцы. Х.Ю. Бейлькін, хаця і прыводзіць даныя чыгуначных перавозак сельскагаспадарчай прадукцыі з тэрыторыі

Беларусі, разам з тым значна завысіў экспартныя магчымасці аграрнага сектару края. У адным з сваіх артыкулаў [87, с. 70 - 76] аўтар сцвярджае, што “першае парэформеннае 20-годдзе ўяўляе сабой своеасаблівы “зорны час” аграрнага капіталізму ў Беларусі” [87, с. 71]. Пры гэтым ён спасылаецца толькі на павелічэнне маштабаў вывазу збожжа з краю. Па нашых даных, як будзе паказана далей, гэты перыяд быў гадамі глыбокага крызісу памешчыцкай гаспадаркі, асабліва ў прадстаўнікоў рымска-каталіцкага веравызнання. Таму пад’ём сельскагаспадарчай вытворчасці неабходна шукаць у развіцці сялянскай гаспадаркі, а не браць агульныя лічбы. На гэтую акалічнасць звярнулі ўвагу яшчэ А. Цвікевіч і М. Доўнар-Запольскі. Так, А. Цвікевіч адзначаў, што ў 70-х — пачатку 80-х гадоў памешчык-католік “упарта трымаўся за зямлю, нягледзячы на неспрыяльную эканамічную кан’юнктуру” [58, с. 131]. М. Доўнар-Запольскі ўспамінаў: “Калі мне прыйшлося працаваць у нясвіжскім архіве, я быў здзіўлены быццам трапіў у прыдворную атмасферу XVIII ст.: усё засталася па-старому, толькі кантушы васалаў Радзівіла замяніліся даўгаполымі сурдугамі і на прыдворных не блішчэла зброя” [77, с. 63].

У працах польскіх гісторыкаў закраналіся такія праблемы, як працэс паланізацыі дваран “усходніх крэсаў”, палітыка самадзяржаўя адносна вышэйшага саслоўя, нацыянальны склад, аграрнае пытанне і г. д. Неабходна адзначыць, што ў польскай гістарыяграфіі няма адназначных ацэнак становішча дваран-католікаў у Беларусі ў азначаны час. Большасць гісторыкаў лічыць, што канфесійная прыналежнасць службыць галоўным крытэрыем нацыянальнай ідэнтыфікацыі дваранства [88, с. 60; 89, с. 19-20; 90, с. 64]. У той жа час В. Вярэніч сцвярджае, што перасяленні прадстаўнікоў вышэйшых сацыяльных класаў з Польшчы ў Беларусь мелі эпізядычны характар [91, с. 207]. Р. Радцык даказвае, што спольшчанае дваранства беларуска-польскага памежжа змагалася за Польшчу, але яно называла сябе літвінамі, мела вялікія пачуцці замілаванасці да сваёй радзімы — Літвы-Беларусі. Разам з тым аўтар адзначае, што вышэйшае саслоўе недастаткова ўсведамляла вартасць культурнага патэнцыялу беларускага этнасу — шырокіх народных мас [92, с. 110, 112]. Палітыку самадзяржаўя ў дачыненні да дробнай шляхты даследавала І. Сікорска-Кулежа [93] з канца XVIII да 1868 г. Яна паказала характэрныя рысы гэтай палітыкі ў розныя гады. Скрупулёзна раскрыла механізм “разбору” шляхты на “сапраўдную” і “фальшывую” у 1831–1834 гг., пераводу апошняй у стан аднадворцаў і мяшчан. Працэс верафікацыі шляхты ў 1834–1863 гг. аналізуецца ў чацвёртай главе. Даследчыца справядліва ўказвае, што ціск на дробную шляхту ў 40–50-х гадах некалькі паменшыўся. Паўстанне 1863–1864 гг. і палітыка самадзяржаўя пасля яго паражэння фактычна ліквідавала шляхту як сацыяльную групу.

Літаратура

1. Караў, Д. Беларуская гістарыяграфія ХХ ст. - адна з крыніц фарміравання менталітэту нацыі / Д. Караў // Беларускі гістарычны часопіс. – 1995. – № 3. – С. 99–108.
2. Романович-Славатинский, А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – Киев: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – 582 с.
3. Ключевский, В.О. История сословий в России: Курс, читанный в Московском университете в 1886 году. – 2-е изд. / В.О. Ключевский. – М.: Тип. П. П. Рябушинского, 1914. – 412 с.
4. Яблочков, М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – СПб., 1876. – 680 с.
5. Дворянство в России. Исторический общественный очерк // Вестник Европы.— 1887. – Т. 2–3. – 143 с.
6. Кошкарев, П.О. О дворянском сословии в России / П.О. Кошкарев. – СПб., 1885. – 16 с.
7. Неплюев, Н. Историческое призвание русского помещика / Н. Неплюев. – М., 1880. – 19 с.
8. О русском и польском дворянстве // Московские ведомости. – 1864. – № 184. – С. 118–144.
9. Савелов, Л. М. Статьи по генеалогии и истории дворянства / Л.М. Савелов. – СПб., 1898. – 78 с.
10. Пазухин, А. Современное состояние России и сословный вопрос / А. Пазухин. – М.: Университет. тип., 1886. – 63 с.
11. Ковалевский, М. Чем Россия обязана Союзу объединенного дворянства / М. Ковалевский. – СПб.: Тип. т-ва «Грамотность», 1914. – 74 с.
12. Ознабишин, В. Дворянская идея в прошлом / В. Ознабишин. – М., 1908. – 66 с.
13. Русское дворянство. Кружок свободных исследователей. – СПб., 1907. – 49 с.
14. Палтов, В. “Взгляд и нечто” о дворянстве / В. Палтов. – М.: Университет. тип., 1904. – 247 с.
15. Дедюлин, С.А. Крестьянское самоуправление в связи с дворянским вопросом / С.А. Дедюлин. – СПб., 1902. – 192 с.
16. Рубакин, Н.А. Россия в цифрах. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства / Н.А. Рубакин. – СПб.: Изд-во «Вестника знания» (В. В. Битнера), 1912. – 216 с.
17. Рубакин, Н.А. Российское дворянство в цифрах / Н.А. Рубакин // Трудовой путь. – 1907. – № 11. - С. 47–51.
18. Семёнов, Н.П. Наше дворянство / Н.П. Семёнов. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1898. – 86 с.
19. Елишев, А.И. Дворянское дело / А.И. Елишев. – М., 1898. – 63 с.

20. Елишев, А.И. Современные дворянские вопросы / А.И. Елишев. – СПб., 1897. – 79 с.
21. Ярмонкин, В. Задачи дворянства / В. Ярмонкин. – СПб.: Тип. т-ва И.Н. Кушнерёв и К°, 1895. – 32 с.
22. Кошкарёв, И.Д. Современное состояние России и сословный вопрос / И.Д. Кошкарёв. – М., 1886. – 186 с.
23. Фадеев, Р.А. Чем нам быть. Русское общество в настоящем и будущем / Р.А. Фадеев. – СПб.: Газ. “Русский мир”, 1874. – 250 с.
24. Ленин, В.И. Политические софизмы / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. - Т. 10. – С. 195–204.
25. Ленин, В.И. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905–1907 годов / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. - Т. 16. – С. 193–413.
26. Ленин, В.И. Аграрная программа социал-демократии в русской революции: автореферат / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. - Т. 17. – С. 148–173.
27. Ленин, В.И. Либеральное подкрашивание крепостничества / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – 5-е изд. - Т. 23. – С. 16–17.
28. Эркерт, Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию Западных губерний / Р.Ф. Эркерт. – СПб., 1864. – 72 с.
29. Харузин, А.Н. Славянское жилище в Северо-Западном крае / А.Н. Харузин. – Вильна: Тип. т-ва «Н. Мац и К°». – 341 с.
30. Сементовский, А. Этнографический обзор Витебской губернии / А. Сементовский. – СПб.: Тип. М.Хана, 1872. – 69 с.
31. Романов, Е. Очерки Витебской губернии / Е. Романов // Памятная книжка Витебской губернии на 1898 год. – Витебск, 1898. – Приложения. – С. 40–308.
32. Канчар, Е.С. Классовая, национальная и религиозная борьба в Белоруссии: Территория. Население. Классовый состав / Е.С. Канчар. – М., 1918. – 20 с.
33. Смалянчук, А. “Краёвасць” у беларускай і літоўскай гістарыяграфіі / А. Смалянчук // Беларускі гістарычны агляд. – 1997. – Т. 4. Сшыткі 1–2 (6–7). – Снежань. – С. 19–33.
34. Корвин-Милевский, И.О. К чему должно стремиться литовское дворянство / И.О. Корвин-Милевский. – Вильна: Тип. А.С. Суворина, 1911. – 47 с.
35. Дворянский банк о положении дворянского землевладения (Движение дворянского землевладения) // Русское богатство. – 1898. – № 5. – С. 51–74.
36. Соболев, М. Мобилизация земельной собственности и новое течение аграрной политики в Германии / М. Соболев // Учен. зап. Имп. Моск. ун-та, отд. юрид. – М., 1898. – Вып. 15. – 340 с.
37. Движение землевладения потомственных дворян с 1861 до 1897 г. – СПб.: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1898. – 73 с.

38. Святловский, В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908) / В.В. Святловский. – СПб.: Тип. Акц. о-ва тип. дела, 1909. – 149 с.
39. Фортунатов, Е. Захватное, капиталистическое и трудовое землевладение в России / Е. Фортунатов // Борьба за землю. – СПб.: «Труд и борьба», 1908. – Т. 1. – С. 24–46.
40. Глинка, Ф.К. К вопросу об улучшении положения земельного дворянства / Ф.К. Глинка. – Могилёв-на-Днепре: Губерн. тип., 1899. – 80 с.
41. Антонович, А.И. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России / А.И. Антонович. – М.: Изд-во А.И. Мамонтова, 1898. – 88 с.
42. Головин, К. Крупное землевладение в Западной Европе и России / К. Головин. – М.: Университет. изд-во, 1887. – 143 с.
43. Васильчиков, А. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. - 2-е изд / А. Васильчиков. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1881. – Т. 1. – 565 с.
44. Дроздов, И.Г. Судьбы дворянского землевладения в России и тенденции его мобилизации / И.Г. Дроздов. – Петроград: И.И. Самоненко, 1917. – 71 с.
45. Радциг, А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах / А.А. Радциг. – СПб.: Тип. т-ва «Народная польза», 1899. – 212 с.
46. Блюх, И.С. Исследование по вопросам, относящимся к производству, торговле и передвижению скота и скотских продуктов в России и за границей / И.С. Блюх. – СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1876. – 236 с.
47. Баньковский, В. Аграрная революция и польское землевладение в Западном крае / В. Баньковский. – Петроград, 1917. – 103 с.
48. Жигачёв, Е. Задолженность частного землевладения в России / Е. Жигачёв // Русская мысль. – 1892. – № 11. – С. 41–69.
49. Соловьев, Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю.Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 378 с.
50. Соловьев, Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю.Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.
51. Дякин, В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В.С. Дякин. – Л.: Наука, 1978. – 246 с.
52. Дякин, В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: Разложение третьеиюньской системы / В.С. Дякин. – Л.: Наука, 1988. – 230 с.
53. Корелин, А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
54. Духанов, М.М. Остзейцы: Политика остзейского дворянства в 50–70 гг. XIX в. и критика его апологетической историографии / М.М. Духанов. – Рига: Лиесна, 1978. – 273 с.

55. Карьяхярм, Т. Эстонская буржуазия, самодержавие и дворянство в 1905–1917 гг. / Т. Карьяхярм. – Таллин: Ээсти раамат, 1987. – 312 с.
56. Кивимяэ, С. Остзейское дворянство и распространение деятельности Крестьянского поземельного банка на прибалтийские губернии / С. Кивимяэ // Германия и Прибалтика / Сб. науч. тр.; Ленингр. гос. ун-т. – Рига, 1988. – С. 34–48.
57. Ігнатоўскі, У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. - 5-е выд. / У. Ігнатоўскі. – Мінск: Беларусь, 1991. – С. 140.
58. Цьвікевіч, А. “Западно-руссизм”. Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цьвікевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 350 с.
59. Михнюк, В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.) / В.Н. Михнюк. – Минск: Наука и техника, 1985. – С. 107–201.
60. Дудкоў, Д.А. Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў другой палове XIX і пачатку XX стагоддзя / Д.А. Дудкоў. – Мінск: Партмассектар, 1932. – 203 с.
61. Самбук, С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века / С.М. Самбук. – Минск: Наука и техника, 1980. – 223 с.
62. Туміловіч, Г.М. Палітыка царызму ў адносінах да дробнай шляхты Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / Г.М. Туміловіч. // Нацыянальная палітыка расійскага самадзяржаўя на Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў / Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. – Мінск, 1995. – С. 114–128.
63. Лугавцова, С.Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX вв. / С.Л. Лугавцова. – Минск: БГПУ, 1997. – 78 с.
64. Грыцкевіч, А. Беларуская шляхта / А. Грыцкевіч // Спадчына. – 1993. – № 1. – С. 11–16.
65. Сяменчык, М.Я. Становішча гарадской шляхты Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. (Сацыяльны аспект) / М.Я. Сяменчык // Нацыянальная палітыка расійскага самадзяржаўя на Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў / Беларус. дзярж. пед. ун-т. імя М. Танка. – Мінск, 1995. – С. 128–151.
66. Тальвирская, З.Я. К вопросу о социальном облике мелкого дворянства в 1960-х годах (по материалам трёх уездов Минской губернии) / З.Я. Тальвирская // Историко-социологические исследования. – М.: Наука, 1970. – С. 198–216.
67. Каханоўскі, А.Г. Дваранства Беларусі ў другой палове XIX ст.: склад і сацыяльнае аблічча / А.Г. Каханоўскі // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Усебеларуская канф. гісторыкаў. Мінск, 3–5 лютага 1993 г.: У 2-х ч. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – Ч. 1: Гісторыя Беларусі. - С. 103–109.

68. Пичета, В.И. История белорусского народа / В.И. Пичета // Курс Белорусоведения: Лекции. – М., 1918–1920. – 154 с.
69. Пичета, В.И. Класавыя супярэчнасці ў Беларусі напярэдадні рэвалюцыі / В.И. Пичета // Беларусь: Нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. – Мінск: Выд-ва ЦВК БССР, 1924. – 322 с.
70. Пичета, В.И. Крестьянское и рабочее движение в Белоруссии в эпоху 1905 года / В.И. Пичета. – Минск, 1926.
71. Довнар-Запольский, М.В. Народное хозяйство Белоруссии в 1861-1914 гг. / М.В. Довнар-Запольский. – Минск, 1926.
72. Кернажыцкі, К.І. Да гісторыі аграрнага руху на Беларусі перад імперыялістычнай вайной / К.І. Кернажыцкі. – Мінск: Ін-т гісторыі, 1932. – 102 с.
73. Шабуня, К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. / К.И. Шабуня. – Минск: Наука и техника, 1962. – 412 с.
74. Шабуня, К.И. О развитии капитализма в помещичьем хозяйстве Белоруссии в конце XIX и начале XX в. / К.И. Шабуня // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1961 г. – Рига: Изд-во АН Латв. ССР, 1963. – С. 435–447.
75. Кожушков, А.И. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX века / А.И. Кожушков. – Минск: Изд-во М-ва высш, сред. спец. и проф. образования БССР, 1963.
76. Экономика Белоруссии в эпоху империализма / под ред. Г.Т. Ковалевского. – Минск: Изд-во АН БССР, 1963. – 422 с.
77. Липинский, Л.Г. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.) / Л.Г. Липинский. – Минск: Наука и техника, 1971. – 254 с.
78. Липинский, Л.Г. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии / Л.Г. Липинский. – Минск: Изд-во Белорус. гос. ун-та, 1978. – 223 с.
79. Бейлькин, Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии, 1861–1914 гг. / Х.Ю. Бейлькин – Минск: Наука и техника, 1989. – 288 с.
80. Панюціч, В.П. Аб развіцці капіталізму ў сельскай гаспадарцы Беларусі ў пачатку XX ст. (1900-1914 гг.) / В.П. Панюціч // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1964. – № 3. – С. 76–83.
81. Панюціч, В.П. Танкарунная авечкагадоўля ў памешчыцкай гаспадарцы Беларусі ў другой палове XIX ст. (1861-1900 гг.) / В.П. Панюціч // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1975. – № 6. – С. 96–112.
82. Панюціч, В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861-1900 гг. / В.П. Панюціч. – Минск: Наука и техника, 1990. – 375 с.
83. Панюціч, В.П. Пазямельныя арэндныя адносіны на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. / В.П. Панюціч // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – № 4. – С. 40–50.
84. Панюціч, В.П. Наемный труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861-1914 гг. / В.П. Панюціч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996. – 142 с.

85. Болбас, М.Ф. Промышленность Белоруссии. 1860-1900 / М.Ф. Болбас. – Минск: Изд-во Белорус.гос.ун-та, 1978. – 312 с.
86. Болбас, М.Ф. Прамысловасць дарэвалюцыйнай Беларусі / М.Ф. Болбас. – Мінск: БСЭ імя П. Броўкі, 1988. – 321 с.
87. Бейлькін, Х. Да пытання аб фермерах і кулаках на Беларусі (другая палова XIX — пачатак XX ст.) / Х. Бейлькін // Беларускі гістарычны часопіс. – 1994. – № 4. – С. 70–76.
88. Ryszard, Mienicki. Ziemia Nowogródzka w dobie porozbiorowej (1793-1915) / M. Ryszard. – Wilno, 1935. – 268 s.
89. Wakar, W. Rozwój terytorialny narodowosci polskiej. Struktura narodowościowa kresow wschodnich / W. Wakar. – Kiew, 1917. – 213 s.
90. Eberhardt, P. Przemiany narodowościowe na Białorusi / P. Eberhardt. – Warszawa, 1994. – 47 s.
91. Werenicz, W. Historyczne i kulturalne podstawy świadomości narodowej Polaków w Związku Radzieckim (na przykładzie Białorusi) / W. Werenicz // Polacy w kościele katolickim w ZSSR. – Lublin, 1991. – S. 111-148.
92. Radzik, Ryszard. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-wschodniej XIX stulecia / R Radzik. – Lublin, 2000. – 301 s.
93. Sikorska-Kulesza, I. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku / I. Sikorska-Kulesza. – Warszawa: Ajaks, 1995. – 113 s.